

Lővei Pál

BIRÓ JÓZSEF ÉS AZ ERDÉLYI GUBERNIUM TÖRTÉNETE

1944-ben dr. Tavaszy Sándor református püspökhelyettes, az Erdélyi Múzeum-Egyesület alelnöke és dr. Biró Vencel egyetemi tanár, az Egyesület főtítkára igazolta,¹ hogy „dr. Biró József úr, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának rendes tagja a visszacsatolás után is ugyanolyan magyar szellemben folytatta tudományos tevékenységét, mint a román megszállás idején. Értékes új tudományos tanulmányaival és könyveivel tett újabb kiváló szolgálatokat az erdélyi magyar tudományosság ügyének, mint »Kolozsvári Képeskönyv«, »Erdély művészete«, »Erdély műemlékeinek sorsa a belvederei döntés után«, »Chateau de Transylvanie«, »A zsigódi kastély«, »Erdélyi kastélyok«, »A bonchidai Bánffy-kastély családi arcképei«, stb. Tudományos érdemeit látva Egyesületünk 1941-ben megbízta őt »Az erdélyi gubernium átköltöztetése Nagyszombenből Kolozsvárra és annak művészeti hatása« című nagyszabású tudományos mű megírásával, s immár harmadik éve gyűjti e munka anyagát. Dr. Biró József úr a magyar tudományos élet általánosan megbecsült munkása, s művei a szakirodalom nagy értékei.”

Az erdélyi Guberniummal² foglalkozó műre vonatkozó, az Egyesület választmányától nyert megbízatásról már egy korábban, 1942-ben kelt irat is tanúskodik.³

Biró Józsefet élete utolsó éveiben így az erdélyi Gubernium történetének 18. századi és 19. század eleji korszaka és e korszak művészettörténeti vonatkozásai foglalkoztatták. Hagyatékában több olyan dokumentum található, amely némi betekintést ad a tervezett művel kapcsolatos elképzeléseibe és levéltári kutatásainak folyamatába. Mivel halála a feladat befejezésében megakadályozta, a dokumentumok alapján felvázolható kép megismertetése talán nem haszon nélküli, annál is inkább, mert a tervekben kirajzolódó, nagyszabású munka azóta sem született meg: a 18. század végének, a 19. század elejének Erdélyéről sem a történettudomány, sem a művészettörténet-írás nem közölt azóta sem a tervezetthez fogható monográfiát.

A vonatkozó írások között alighanem a legkorábbi egy „Gróf Bánffy György és kora 1747–1822” című, tervezett mű kétoldalas, részletes tartalomjegyzéke⁴:

GRÓF BÁNFFY GYÖRGY ÉS KORA
1742–1822
(vázlat)

Bevezetés

Erdély történetének e korszaka feldolgozatlan, a kort formáló nemzetiségi, gazdasági és kulturális viszonyok kialakulása új kutatásokat kívánt – Bánffy személyének és kormányzásának központi jelentőségét a történetírás mind-
eddig nem domborította ki.

I. fejezet

Erdély a gubernium korában – Általános kép a XVIII. századi erdélyi viszonyokról – A Mária Terézia-korabeli barokk világ jellemzése – A Bánffyak gubernátori ága – Bánffy Dénes életrajza, jellemzése, politikai szereplése, kapcsolatai az udvarral, Lotharingiai Ferencsel – Költekező életmódja, családi viszályai (Naláczi Sára) – Házassága – A Bánffy-birtokok – Bánffy Ágnes-
ügy.

II. fejezet

Bánffy György gyermekkora – Neveltetése – Iskolázása – Olvasmányai – Közhivatali érdeklődése – Kolozsvári szereplése – Atyjától átveszi az egyetem igazgatását – A Bánffy-építkezések – Az oláh beözönlés problémái – Bánffy Dénes halála (1780)

III. fejezet

II. József – A kancellária egyesítése – Bánffy György mint consiliarius s mint alkancellár – A Hóra-lázadás történeti megvilágítása a kiadatlan iratok alapján – Következményei – Brukenthal menesztése – Bánffy főkormányzó – Új intézkedések Erdélyben a főkormányzóségnél – Bánffy viszonya Telekihez – Intézkedései az iskola- s a nyelvkérdésben – Bánffy viszonya az oláhokhoz és a szászokhoz – II. József halála

IV. fejezet

II. Lipót – Az 1790/91-i erdélyi országgyűlés – Az unió ügye, a szászok sérelmei, a kancellária egyesítésének ügye – Id. Wesselényi Miklós – Bánffy az unió mellett – Teleki keresztülviszi a kancellária szétválasztását – A főkormányzók visszakerül Kolozsvárra

Gróf Bánffy György erdélyi gubernátor portréja, 1822 után készült metszet.
(Fényképfelvétele Biró József hagyatékában)

V. fejezet

Ferenc császár kora – Bánffy fő kormányzói tevékenysége, politikai magatartása, viszonya az udvarhoz, a rendekhez – kontroverziái Telekivel – az 1810/11-i országgyűlés – Erdély a XIX. század első évtizedeiben – A nemzeti reformtörekvések – Bánffy politikai, kormányzói tevékenysége s szerepe a gazdasági élet irányításában – Ferenc császár Erdélyben – Kortársai, az erdélyi arisztokrácia, viszonyuk Bánffyhoz – Bánffy mind nagyobb személyes tekintélye és tisztelete

VI. fejezet

Bánffy és a művészetek – Építészeti érdeklődése – Építései (kolozsvári palota, Bonczhida) – Viszonya Blaumannhoz – Kapcsolatai Neuhauserrel – Mecénási szerepe – Templomépítések, oltárok – Bánffy és Kolozsvár zenei élete – Házi hangversenyei – A Musicalis Társaság megalakulása – Az erdélyi magyar színészet ügye – Bánffy, mint a magyar színházas megteremtője – Érdeklődése a tudomány iránt – Viszonya Éder szebeni történetíróhoz, Kovachichhoz – Aranka György tevékenysége – Bánffy, mint a magyar nyelv és tudomány kérdéseinek pártfogója – Bánffy, a Nyelvmívelő Társaság első elnöke – Döbrentei – Általános kép Erdély és Kolozsvár művészeti viszonyairól Bánffy korában

VII. fejezet

Magánélete – Palm Jozefa – Társadalmi élet a Bánffy-palotában – Családja, magánvagyon, birtokainak ügye – gyermekei, gyermekeinek sorsa – Környezete – Halála – Temetése – Gyászbeszédei – Síremléke

VIII. fejezet

Összefoglalás, Bánffy jellemzése, szerepének megvilágítása, személyes jelentősége

Jegyzetek – források – okmánytár – bibliográfia

*

A korszak építészeti emlékei Biró Józsefet már pályája elejétől foglalkoztatták. A budapesti tanulmányait 1932-ben Nagyvárad barokk és klasszicista művészeti emlékeiről szóló doktori disszertációjával⁵ befejező, ifjú művészettörténész, hazatérvén szülővárosába, Váradra, a következő éveket oly mértékben Kolozsvár újkori építészetének és képzőművészetének szentelte,

hogy mind az öt 1933-ban és 1934-ben megjelent publikációjának ez lett a témája. Írt a kolozsvári Bánffy-palotáról és annak tervezőjéről, Johann Eberhard Blaumannról⁶, a klasszicizmusba hajló késő barokk kolozsvári dominanciájáról,⁷ a Szent Mihály-templom Maulbertsch-képéről,⁸ valamint barokk emlékeiről,⁹ továbbá a Teleki-palotáról és a Tholdalagi–Korda-házról.¹⁰ Az utolsóként említett írás bevezetőjében és végszavában nem csak akkori érdeklődését indokolta, de mintegy már felvetítette torzóban maradt nagy munkájának programját is: „A [XVIII.] század közepének nagyjelentőségű egyházi műalkotásait a világi építészet emlékei követik, a klasszicizmusba hajló késő barokk szellemében. E stílus nyomja rá sajátos bélyegét a mai Kolozsvár városképére is; emlékei számosabbak, mint bármely más korszaké. Háttérben Erdély politikai mozgalmai állnak, amelyek a század utolsó negyedében újra Kolozsvárt hozzák előtérbe, s e mozgalom élén Bánffy György gróf, a nagy kormányzó alakja áll. Jól ismert tény, hogy a főkormányzó 1790-ben visszaköltözik Nagyszebenből, s ez év Kolozsvár újjászületésének jelképes dátuma. Az alkonyodó század művészetének legkimagaslóbb emléke a főtéri Bánffy-ház; Johann Eberhard Blaumann, a Bánffyak építész, a kolozsvári XVIII. századi mesterek harmadik generációjának vezéralakja alkotta. E házzal egy időben épülnek a főnemesség palotái és a többi házak, amelyek a századforduló építészetének minden stílusárnyalatát visszatükrözik s a mellett egységes, helyi jelleget képviselnek. Színes, nemes, előkelő és intim bájú építőművészet ez, s annyival is inkább méltó tárgya a tudományos érdeklődésnek, mivel – mint kutatásaink bizonyítják – az itt dolgozó mestereknek köszönhetőek e korban Erdély-szerte a legfigyelemreméltóbb alkotások. [...] Leder József és Justi Károly a negyedik nemzedék vezéregyéniségei; a homályból kiemelt mesterek méltón sorakozhatnak Blaumann után. Nem európai jelentőségű építőmesterek ők, hanem a nyugati barokkművészet (sic!) utolsó nagy hullámverésének pionirjai a keleti végeken, Erdélyország szívében, Kolozsvárt. De éppen ezért állanak ők közel hozzánk.”¹¹ „A XIX. század első évtizedeiben már kibontakozik a kolozsvári neoklasszicizmus, amely a polgári realizmus építészetén át a század közepéig a templomok, főúri házak s egyszerűbb épületek egész seregét hozza létre. Ezzel a dús virágzású, színes és egyéni építőművészettel s mestereivel foglalkozni méltó feladata a magyar művészettörténeti kutatásnak.”¹²

Úgy tűnik, hogy a Bánffyról és koráról szóló monográfia terve, tartalomjegyzéke lehetett az előzménye az Erdélyi Múzeum-Egyesület megbízásából készülő, az előzménynél átfogóbb koncepcióval tervezett műnek, amelyhez Biró József 1944 folyamán Budapesten, a Magyar Országos Levéltárban gyűjtötte az anyagot. Bánffy egyik főszereplője lett volna ennek a könyvnek is. Az erről a munkáról szóló, Kolozsvárt, 1944. június 25-én kelt ötoldalas jelentésében¹³ számolt be kutatásai állásáról, a már végignézett és a még átvizsgálandó levéltári egységekről:

JELENTÉS

„Az erdélyi gubernium átköltöztetése Nagyszebenből Kolozsvárra és annak művészeti hatásai” c. munka anyaggyűjtésének jelenlegi állásáról

I.

A munka vázlatja

Bevezetés

Erdély történetének legkevésbé megvilágított korszaka a XVIII. század, minden tekintetben; míg az anyaország politikai és művészettörténeti kutatásai nagy lépésekkel haladtak előre, addig az erdélyi kutatómunka az utóbbi évtizedekben itt is lemaradt. A gubernium átköltözése a század egyik legfontosabb és legmélyebbre ható történelmi eseménye; mindez aktaszerűen még nincs feldolgozva, s így történetileg megvilágítatlan. Nem ismeretes kellőképpen részleteiben az a hatás sem, amellyel az átköltözés a századvég és a XIX. század első évtizedeinek erdélyi művészetére volt. Az átköltözés volt a XVIII. századi erdélyi magyar törekvések legfontosabb eredménye, ez erősítette meg Kolozsvár helyzetét, Erdélynek politikai értelemben vett újramagyarosodását; történetének megírása mellett ismertetnünk kell művészeti hatásait is.

I. rész

A gubernium átköltözésének története

I. fejezet

Az előzmények

A gubernium székhelyének változása a XVIII. század folyamán. Előbb Gyulafehérvár, 1717-ben Kolozsvár: az 1727-i bonyodalmak. 1732-ben Szebenbe megy a gubernium. Az orsz.gyűlés 1744-i határozata. Mily hatással volt Szeben felvirágzására és politikai megerősödésére a főkormányshély otltlétének. Brukenthal szerepe e tekintetben. Mária Terézia a szászokat pártolja.

II. fejezet

II. József kora, Bánffy György és Teleki Sámuel emelkedése

II. József intézkedései a szászok ellen: concivilitás, stb. Brukenthal elcsapása: zavaros pénzügyei. Bánffy György és Teleki Sámuel, az uralkodó kegyelt-

jei. A kancellária egyesítése; Bánffy, mint alkancellár. Bánffy 1787-ben gubernátor lesz: első intézkedései, az egyetem ügyei, a gubernium szervezeti és személyi változásai, szociális jellegű reformjai. Bánffy céltudatosan készíti elő a talajt 1/ Kolozsvár előtérbe helyezésével, 2/ befolyásának érvényesítésével 3/ politikailag. A török háború, ennek nagy jelentőségű eseménye a guberniumi levéltárnak a hunyadmegyei betörés alkalmával Kolozsvárra való menekítése 1788-ban. Ennek helyzeti kiélézése: Bánffy ott akarja felejtetni a levéltárat. Az átszállítás aktaszerű története, a levéltár kolozsvári elhelyezése. A gubernium szervezetének változásai, II. József haláláig.

III. fejezet

Az 1790/91-i országgyűlés és a gubernium átköltözése

Ez a fejezet a munka történeti részének gerince. Az országgyűlés előzményei, II. Lipót trónra lépése, az o.gy. összehívása, Rall szerepe. A gubernium átköltözése; a küzdelem, amelyet egyrészt a magyarság, Bánffy, a gubernium, az országgyűlés, a vármegyék, a magyar és székely rendek, másrészt az udvar, a kir. biztos, a főhaditanács, a főhadparancsnokság, a kamara, a szász rendek, Szeben városa, Szebenzék és az egyes guberniális mellékhivatalok között lezajlott: ennek részletes, aktaszerű megvilágítása. Teleki Sámuel szerepe: a kancellária kebelében való ellentétek. Az államtanács szerepe. Az 1792. ápr. 30-i resolutio, amely további intézkedésig Kolozsvárt hagyja a főkormányshéket. A visszaköltözésért folytatott szász akciók; a magyar vármegyék ellenállása; az ügy utóregzése egészen 1796-ig. A Teleki és Bánffy közötti ellentétek; az udvar állásfoglalása: politikai óvatosságból nem merik elvitetni a guberniumot Szebenbe.

IV. fejezet

Az átköltözés gyakorlati lebonyolítása; Kolozsvár és Szeben helyzete az átköltözés után

Az átköltözés nehézségei: Szebenben bérelt házak, kormányhivatalok vannak, míg Kolozsvárt újra kell berendezkedni. Az anyagi nehézségek, a kamara szűkmarkúsága. A jezsuita kollégium, mint a gubernium székhelye; a tanulmányi és a vallásalappal való tárgyalások. Az átköltözés és a berendezkedés: a levéltár, az építési igazgatóság elhelyezése. A számvevőség az extertaria-házban kap helyet. Viták a bérfizetések körül; a szebeni kormányshéki házak ügye. A kincstárság [sic!] elhelyezése; visszavitele Szebenbe 1797-ben; a Kolozsvárra való visszahelyezésért folytatott akciók. A gubernium Szebenbe való visszavitelének kísérletei. A gubernium áthelyezésének hatása Szebenre és Kolozsvárra: Kolozsvár rendeződik, szépül, fejlődik.

II. rész

Az átköltözés művészeti hatásai

V. fejezet

Az erdélyi művészet helyzete a századfordulón

Általános kép az erdélyi XVIII. századi művészet fejlődéséről, egészen a gubernium átköltözéséig. Kolozsvár mindig vezérszerepet vitt az erdélyi művészet stílusváltozásaiban. Az átköltözés határozottabban kidomborítja Kolozsvár vezető szerepét, a művészet magyarosodását; az átmeneti stíluskor művészeti fellendülése a gubernium átköltözésétől, illetve Bánffy György fellépésétől datálódik.

VI. fejezet

Az építészet. Az építési igazgatóság szerepe és jelentősége

Bánffy György szerepe az építészet fellendülésében. A Bánffy-palota művészettörténeti jelentősége és hatása. Az átköltözés fellendíti az építkezéseket, a főurak Kolozsvárra tódulnak: új főúri paloták emelkednek. A középítkezések nagy szerepe, az építkezések központi irányítása egész Erdélyben. Az aedilis directto felállítása 1788-ban. Ennek nagy jelentősége. Aktaszerű története egészen 1822-ig, Bánffy György haláláig. Az építkezések és mindenemű mérnöki munkák központi irányítása. Az eddig ismert vagy ismeretlen erdélyi építészek és mérnökök tevékenységének ismertetése. Mráz és Fischer, mint építési igazgatók; Schütz Antal, Thallinger Frigyes, Carlo Justi, Sandler, Lamasch, Steinbach Károly, Kováts József és Ferenc, Kővöl József, Gindter Ferenc, Léder József, Überlacher Antal, Topler János, Török Antal, Gayser Antal, Hermann Sámuel, Bürger Ferenc, Conrad, Hammer János, Sebess János, Rétsi József, Straubek Ignác és mások, kormányzói és megyei mérnökök, ill. építőmesterek működése. Külön kiemelendők Ugrai László élettörténetének ismeretlen mozzanatai, ifjúkori küzdelmei, folyamódása a bécsi ösztöndíjért, erdélyi letelepedése, művei. Leder és Überlacher nagy szerepe Kolozsvár kiépülésében. Az építési igazgatóság szervezete, hatásköre; ismertetése mérnöki feladatainak: a megyeházák, katonai szállások, kaszárnyák, magazinok, postházak, vesztegzárházak, majd utak, hidak, sáncok építése; részletes aktatörténet. Az egységes szervezés stílári, művészeti hatásai. Az 1799-i kolozsvári nagy tűzvész, majd nyomainak eltüntetése, a restaurálások. Kolozsvár építészetének alakulása egészen Bánffy György haláláig, az egyházi, közületi és magánépítkezések. E stílus kisugárzása egész Erdélyre. Bánffy György nagy érdemei az építkezés fellendülésében.

VII. fejezet

A szobrászat és a festészet

A szobrászat és a festészet csökkentebb szerepe. A központi szervezés jelentősége megszűnik. Elszigetelt mesterek és alkotások. Emlékmű feladatok Kolozsvárt. A Csűrös család, Schmelzer és más kisebb mesterek. A művészi fafaragók, asztalosok. Festők, grafikusok. Bikfalvi Kóré Zsigmond folyomódása az országgyűléshez: ösztöndíja, korai halála. Neuhauser, mint a kormányzó pártfogoltja, állami munkát kap. Az arcképfestés, a főúri mecénások szerepe, a rajztanítók.

VIII. fejezet

Az átköltözés hatása a többi művészetek és a szellemi élet más területein.
Befejezés

A gubernium átköltözése a szellemi élet minden területén megnyilvánul. Nagyvonalú ismertetése a színházi, zenei, irodalmi és tudományos élet fellendülésének. Bánffy György, mint mecénás, és szellemi irányító szerepe: viszonya Ederhez, Kovachichhoz, Döbrenteihez, Arankához. A Musikai Társaság, a Nyelvmívelő Társaság, a Kézírások Társasága, a kolozsvári magyar színház alapvetése; az Erdélyi Múzeum. Kazinczy és a gubernátor. Az ismert adatok és több új dokumentum felsorakoztatásával rámutatni, hogy a főkormányzók átköltöztetése az erdélyi reformkor alapvetésében döntő szerepet játszott, s Erdély XIX. századi politikai és szellemi fellendülése, újra magyarosodása a gubernium Kolozsvárra való költözésének köszönhet a legtöbbet. Bánffy György politikai és művészeti érdemeinek kiemelése.

II.

A munka forrásanyaga felkutatásának és összegyűjtésének állása 1944 júniusában

1.

Már fel van dolgozva, ill. össze van gyűjtve:

1. Az egész könyvészet, országgyűlési naplók, folyóiratok, egykorú és modern irodalom.
2. Az erdélyi udvari kancellária index-anyaga az egész XVIII. századon át, amennyiben a guberniumra, Bánffy Györgyre, a művészeti adatokra, az építésekre, sőt a település-történetre és a román kérdésre vonatkoznak. Az adatok dolgozatunkra eső részének aktaszerű feldolgozása, egészen 1792-ig.

3. Az erdélyi gubernium levéltári anyaga indexek szerint glosszálva 1787-től 1810-ig.
4. Az átköltözés (1788–1794) teljes aktaszerű feldolgozása, a kancelláriai és a főkormányiszéki levéltár nyomán, az összes okmányok lemásolásával, fényképmásolatokkal.
5. Az átköltözés gyakorlati megoldásának (levéltár, kincstárnokság, számvevőség átköltözése, elhelyezése, a szebeni házak ügye, a kolozsvári berendezkedés) teljes aktaszerű feldolgozása.
6. Az építési igazgatóság egész irománytárának index, illetve aktaszerű feldolgozása, 1787-től 1810-ig, a guberniumi levéltár alapján.
7. A kolozsvári Bánffy (I.) Nemzeti Levéltár idevágó anyagának feldolgozása.
8. A kolozsvári XVIII–XIX. századforduló építészetének helyrajzi jegyzéke, műleírásai, alaprajzai, művészettörténeti jegyzetek.

2.

Még nincs feldolgozva:

1. A kancelláriai indexek 1790–1822 között: az idevágó anyag kiglosszálása és a fontos akták kiemelése.
2. A guberniumi levéltár anyagának 1810 és 1822 között való feldolgozása, indexek és akták alapján.
3. A gubernium praesidiális irattárának és a tanácsjegyzőkönyveknek feldolgozása.
4. A bécsi titkos levéltár *Budapestre* került anyagának feldolgozása:
  - a/ Az uralkodó magánkönyvtárának hungaricái: titkos jelentések, elaborátumok, az. orsz.gyűlésre vonatkozó iratok.
  - b/ Az államtanács levéltárának hungaricái: Transsylvania Separata csomó.
5. A bécsi titkos levéltár Bécsben lévő anyagának feldolgozása:
  - a/ Kaiser Franz Akten: 80. csomó, Hatzfeld gr. jelentései, Izdenczy jelentései: 80–81. csomó: magyar ügyek: 84. csomó: Teleki Sámuel jelentései.
  - b/ Az államtanácsnak a gubernium átköltözésére vonatkozó vitái és határozatai, amelyek a kérdést eldöntötték.
  - c/ A Hofbaudirektionnak a munka művészeti részére vonatkozó erdélyi adatai.
6. Kolozsvár város levéltárának 1787–1822 között való átkutatása, amelyek a guberniumra, az építkezésre és általában a művészetre vonatkoznak.
7. A kolozsvári kat., ref., unit. és evang. egyházi levéltárak eddig ismeretlen építési adatainak felkutatása.
8. Bánffy György gróf és felesége, Palm Jozefa grófnő levelezése (Bonchidai levéltár, ill. könyvtár).

Kolozsvárt, 1944 évi június hó 25-én

A hagyatékban található egy hat, félbehajtott, egymásba helyezett papírvéből álló „füzet”, amelynek 232-től 238-ig megszámozott hét oldalán „indexek 1807–” címmel a jelentésből ismert – a VI. és VII. fejezetnél feltűnő – nevek jelentős része (Bánffy, Bürger Ferenc, Fischer, Gaizer, Hermann Sámuel, Justi, Keevál, Kováts Ferenc és József, Neuhauser, Rétsi József, Schütz Antal, Steinbach, Straubek, Ugrai László) megtalálható abc-rendben, a rájuk vonatkozó adatok és iratszámok jegyzékével. A listán és egy másik, egyoldalas névsorban további, részben a jelentésben is szereplő nevek is sorakoznak (Artz György, Apor, Bodor Péter, Conrad, Csürös, Éltető, Gindter, Günter, Hammer, Hoffmeyer, Kelemen, Koller, Leder, Lederer, Miháltz, Rosenfeld Márton, Schmidt, Sebess, Teleki, Talinger, Topler, Török, Vinkler), helynevekkel (Cibinium,¹⁴ Claudiopolis,¹⁵ Marosvásárhely, Udvarhely), épületek/intézmények neveivel (Collegium, Convictus, Residencia, Seminarium) és egyéb kifejezésekkel (Architectus, Archivum, Geometra, Murarius, Pictor, Sculptor, Statuarius) váltakozva.

Bíró Józsefet mentesítették a zsidó törvények hatálya alól, így még a németek által megszállt országban is tudott utazni: röviddel a megszállás előtt, 1944. március 7-én Budapesten keltezett levelet, június 25-én Kolozsvárt adta le a munkáról írt jelentését, majd Budapestre utazott, hogy folytassa a munkát. Kivételezettségének érvénye azonban nyilván nem terjedhetett az országhatáron túlra, így már a megszállás előtt sem jöhetett szóba, hogy a bécsi levéltárban dolgozhasson. 1944. március 7-én kelt ezzel kapcsolatban egy négyoldalas, sűrűn gépelt levele, amelynek „Kedves Barátom!” megszólítású, a bécsi kutatás elvégzésére felkért címzettje sajnos ismeretlen.¹⁶ A levél írója hangsúlyozta, hogy „ha bármi költség merülne fel, én örömmel és készséggel fedezem, s ez nekem kötelességem is, hiszen a múzeumegylettől kapom a pénzt, s ha már magam meg vagyok akadályozva a bécsi útban, akkor annak költségét és a fáradságát kell fedeznem, aki helyettem ennek utánanéz. Szekfű azt mondja, hogy e percben is minden könnyen hozzáférhető.” A Szekfű Gyulával¹⁷ történt konzultáció segítette Birót ahhoz, hogy az általa nem ismert bécsi levéltárban elvégzendő feladatokat meghatározhassa: „az egész kérdéskomplexumot fel kellett göngyölnem évek óta felhalmozott irataimból, s Szekfűvel, aki felgyógyult, is sikerült beszéltem, valamint tisztáztam, hogy mi az, ami Bécsből ide került Pestre (a levéltárból), s amit magam itt meg tudok keresni. [...] összeírtam azokat a kancelláriai aktákat, amelyek munkám politikai történeti részével vannak kapcsolatban s ezek közül is csak azokat, amelyek a gubernium átköltözésével foglalkoznak. Ezeket az aktaszámokat alant közlöm. Szekfű azonban azt mondja, hogy Te ennek kevés hasznát fogod venni, mivel a bécsi levéltárak, nevezetesen az a kettő, amely ránk vonatkozik, az *államtanács* és a *Kaiser Franz Akten*, mind önálló beosztás szerint tagozódik. Azaz, elsőben az államtanácsot nézve, ott az aktákat önállóan iktatták, a *saját kurrens* sorszámaik szerint s nem azok a számok szerint, amely[ek szerint] a tárgyalás alá vont

iratokat beküldő hatóság a maga hatáskörében számozta. *Újraszámoztak* minden ügyet s saját indexeik vannak. Neked tehát elsősorban ezeket az államtanácsi indexeket kell kérni a jelzett évekből s megkeresni, hogy melyik szám alatt foglalkoznak a gubernium [...] költözésének ügyével. [...] az államtanács külön Hungarica-osztálya *itt van Pesten*, ezt én itt átnézem [...] Pestre kerültek a Privatbibliothek hungaricák, ez is az én dolgom. [...] Neked át kellene nézned a *Kaiser Franz Akten*-t, amelynek beosztását Miskolczy [...] cikke¹⁸ is részletezi. [...] Szekfű azt mondja, hogy ezt a négy csomót [...] két nap alatt át tudod nézni. [...] Szekfű azt mondja, hogy e percben is minden könnyen hozzáférhető. Bizonytal akad ösztöndíjas diák, aki másolna, vagy apparátus, akár Pesten, ahol fotokópiát lehet csinálni. [...] Te jól megérted, mily fontos kérdés ez végre az erdélyi történet dolgában, s ha már valaki a legnagyobb részletességgel megírja, ne maradjanak ki éppen a legfelsőbb döntés titkos rugói sem a tárgyalásból.” A levél két oldalán Biró az esetleges államtanácsi intézkedés feltárása szempontjából szóba jöhető kancelláriai iratok számát és témáját sorolta fel.¹⁹

A levélben említett „évek óta felhalmozott iratok” jó illusztrációjául szolgálnak a hagyaték együttesen félszáznyinál több kéziratoldalt kitevő, Biró József gyorsan odavetett, sokszor nehezen olvasható kézírásával készült levéltári forrásjegyzékei („Guberniumi aktaszámok jegyzéke” feliratú borítóban). A gyűjtőmunka 1942-ben már javában folyt, jelzi ezt egy kisebb papír „Dr Biró József 847/1942. sz. kéréslapjának aktái” címmel, valamint egy „M. kir. Országos Levéltári Őrjegy” lapja különböző levéltári jelzetekkel, 1942-re vonatkozó dátumokkal, „Dr Elekes Lajos levélt. Segédőr”, „Dr Varga Endre”, „Borsa” levéltárosok közreműködésére utaló bejegyzésekkel. Három sűrűn telegépelte oldalon a korábban Bécsben magyar levéltári kiküldöttként tevékenykedő Szekfű Gyulának és Miskolczy Gyulának a Haus-, Hof- és Staatsarchiv állagairól készült három közleményéből²⁰ kigyűjtött, a téma szempontjából használhatónak tűnő aktacsomók és jelzetek sorakoznak, kilenc oldalon pedig Jakab Elek kolozsvári történeti művéből²¹ válogatta ki Biró a témája szempontjából használható levéltári forrásokat.

A Gubernium története nem készülhetett el. Biró József 1945. január 1-jén levelet írt „lovag dr. sédeni Ambrózy György úrnak”.²² Valamilyen közös munkájuk volt, amelyhez a levél írója állította össze a képanyagot. 1945 januárjának elején Vargha László néprajztudós még találkozott az utcán Biróval,²³ aki a jelek szerint túlságosan bízott papírjaiban, amelyek szerint az Erdélyben a magyar ügyért folytatott tevékenységéért mentesítették a zsidótörvények hatálya alól. A nyilasok számára azonban, akik édesapjával együtt január 6-án az utcán fogták el, ez semmit nem jelentett: a Magyar Tudományos Akadémia előtti Duna-parton gyilkolták meg.

A tervezett monográfia témájának sem történeti, sem építészet- és művészettörténeti vonatkozásai nincsenek részletesen feldolgozva azóta sem. A Guberniumnak a II. József uralkodásától a reformkorig terjedő időszakban

játszott szerepéről csupán elszórt adatok, megjegyzések találhatók az 1987-ben kiadott Erdély történetének a korszakkal és kultúrájával foglalkozó, nem túlságosan részletes fejezeteiben.²⁴ A Magyar Országos Levéltárban található erdélyi kormányzati iratanyag leltárában történő kutatás elősegítése érdekében Trócsányi Zsolt foglalta össze az intézmény működését,²⁵ egy félmondatnyi megjegyzéssel hangsúlyozva a Biró tervezett munkájában központi szerepet játszó, Kolozsvárra történő költözést: „a Gubernium [...] 1790-től Kolozsvárott maradt (hivatali apparátusával nem csekély mértékben járulva hozzá így a kolozsvári ipar és kereskedelem fejlődéséhez).”²⁶ Az építészettörténeti kérdésekben B. Nagy Margit kutatásai ugyan jelentős mértékben egészítik ki, helyenként javítják, pontosítják is Biró József eredményeit,²⁷ adattáiraiban pedig a Biró jelentéséből és hagyatékából fentebb kigyűjtött művészekre és kézművesekre vonatkozó forrásadatok is ott sorakoznak,²⁸ az anyaggyűjtésre azonban csak a romániai levéltárakban volt módja, Budapesten és Bécsben nem.

JEGYZETEK

- ¹ „Igazolvány”, kelt Kolozsvárt 1944. május 12-én. Közjegyző által hitelesített másolat. Ez és valamennyi alább közölt vagy említett irat, írás, jegyzék, kézirat Biró József hagyatékában található, amelyet a művészettörténész bátyja, dr. Biró Imre szemész és felesége gondosan őrzött halálukig, és amelyet fiuk, a Párizsban élő Adam Biro adott át Lóvei Pálnak. Az anyag másolata a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Tudományos Irattárába került (Itsz. 1643), ahogy már korábban, a Biró József életművéről 1991-ben rendezett budapesti kiállítás után is több levél ott lett elhelyezve.
- ² A Gubernium Transylvanicum (kormányzótanács) megalakításáról az 1691. december 4-én kiadott Diploma Leopoldinum intézkedett: a Habsburg Birodalomba betagolt Erdély Magyarországtól kormányzatilag különálló maradt, és a közigazgatás, a bíraskodás és a pénzügyigazgatás kormányzati feladatainak ellátása hárult az új intézményre. Élén a gubernátor állt. Vö.: TRÓCSÁNYI Zsolt: Erdélyi kormányhatósági levéltárak. Bp., 1973. 7–8, 149.; a megalakulásról és az 1740-ig tartó időszakról részletesebben: TRÓCSÁNYI Zsolt: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740. Bp., 1988.
- ³ „Igazolvány”, kelt Kolozsvárt 1942. május 30-án, aláírta Tavaszay alelnök és Nagy Géza titkár. Közjegyző által hitelesített másolat.
- ⁴ Gépiratos másodpéldány.
- ⁵ BIRÓ József: Nagyvárad barok (sic!) és neoklasszikus művészeti emlékei. A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztény Régészeti Intézetében készült doktori értekezés. Bp., 1932.
- ⁶ BIRÓ József: A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blumann. Erdélyi Múzeum XXXVIII, Ú. f. IV (1933), 446–463., önállóan is az erdélyi Tudományos Füzetek 63. köteteként.
- ⁷ BIRÓ József: Megszólalnak Kolozsvár kövei. Pásztortűz XIX (1933), 402–403, 424–425; XX (1934), 15–16.
- ⁸ BIRÓ József: Ismeretlen Maulbertsch kép a kolozsvári Szent Mihály-templomban. Erdélyi Tudósító XVII (1934), 303–308.
- ⁹ BIRÓ József: A kolozsvári Szent Mihály templom barok (sic!) emlékei. Cluj-Kolozsvár, 1934.
- ¹⁰ BIRÓ József: Két kolozsvári főúri barokkpalota. Archaeologiai Értesítő XLVII (1934), 115–134.
- ¹¹ BIRÓ 1934, Két kolozsvári ... i. m. 115–116.

- ¹² I. m. 132.
- ¹³ Aláíratlan gépiratos másodpéldány. A hatyvatékban megtalálható a jelentés kézzel írott piszkozata is.
- ¹⁴ Nagyszében.
- ¹⁵ Kolozsvár.
- ¹⁶ Aláíratlan gépiratos másodpéldány.
- ¹⁷ BIRÓ József régóta kapcsolatban állt Szekfű Gyulával, amint azt a történész 1934. XII. 26-án Biróhoz írt, a kolozsvári Szent Mihály-templomról megjelentetett könyvet megköszönő levele is jelzi: BIRÓ József (1907–1945) emlékkiállítás. A katalógust szerkesztette és a kiállítást rendezte: ADAM BIRÓ és LŐVEI Pál. Országos Műemléki Felügyelőség, Bp., 1991. 13.; a bécsi levéltárra vonatkozó alapvető ismereteit Szekfű professzori kinevezése előtt mint magyar levéltári kiküldött szerezte.
- ¹⁸ MISKOLCZY Gyula: A Házi, Udvari és Állami Levéltár Bécsben II. Levéltári Közlemények 4 (1926), 44–79.
- ¹⁹ A jegyzék ötoldalas, kézzel írott piszkozata is megmaradt.
- ²⁰ SZEKFŰ Gyula: A Házi, Udvari és Állami Levéltár Bécsben I. Levéltári Közlemények 2 (1924), 18–54.; MISKOLCZY 1926 i. m.; MISKOLCZY Gyula: A Házi, Udvari és Állami Levéltár Bécsben III. Levéltári Közlemények 5 (1927), 104–128.
- ²¹ JAKAB Elek: Kolozsvár története III. Bp., 1888.
- ²² AMBRÓZY „A magyar csatakép” című, 1940-ben Budapesten kiadott doktori disszertációjával van jelen a magyar művészettörténet-írásban.
- ²³ Filep Antal szíves közlése, vö.: CSENGELNÉ PLANK Ibolya–LŐVEI Pál: Történeti képek. BIRÓ József építészettörténeti munkáinak képanyagáról. Magyar Építőművészet LXXXIII (1992), 6. sz. 47.
- ²⁴ Erdély története. Főszerk. KÖPECZI Béla. Bp., 1987. II. 1083–1140.
- ²⁵ TRÓCSÁNYI 1973 i. m. 149–183, a BIRÓT foglalkoztató korszak: 158–172.
- ²⁶ I. m. 170.
- ²⁷ B. NAGY Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest 1970. elsősorban 203–210. (A kolozsvári Bánffy palota), 227–252. (A kolozsvári barokk mesterkör; a 233. oldalon utalással a Gubernium Kolozsvárra költözéséből adódó feladatokra), 282–284, 290–291. (a két tanulmány forrás apparátusa); B. NAGY Margit: Stílusok, művek, mesterek. Bukarest, 1977., elsősorban 50–68. [Leder József építőmester (1749–1814)], 148–150. (a tanulmány forrásapparátusa).
- ²⁸ B. NAGY 1970 i. m. 293–329. (A kötetben szereplő kolozsvári művészek és kézművesek adatai); B. NAGY 1977 i. m. 177–260. (Művészek és mesterek Kolozsvárt 1700–1850).